

A RENDSZERVÁLTÁS IRODALMI REPREZENTÁCIÓI

*Érdekes idő, ámuldozunk, ahogy ámuldoztunk Kelet-Európában már néhányszor,
hogy lám ez is lehet. Most, azt hiszem, jobbak az esélyeink.¹*

*[Vannak tényezők, amelyek] jelentősen hátráltathatják, de hitem szerint
megakadályozni nem tudják valamifajta [...] jóléti társadalom kialakulását.
– Szabadságra ítélttünk? Remélem.²*

Ki emlékszik ma még erre az eufóriára, és ki tudná még felidézni? Az idézett sorok (Konrád György és Vajda Mihály tollából) az események kellős közepén, 1989-ben íródtak. És aztán egy kicsit ugorjunk. (Mindössze három évet, nagyjából ezer napot.) Itt szeretném kezdeni a történetünket. 1992-ben vagyunk, amikor is Tamás Gáspár Miklós az életmű egyik legérdekesebb interjújában ezt mondja: „A kelet-európai változásokat kiváltó liberális eszmék [...] veresége elegendő ok arra, hogy a teoretikusan gondolkodó emberek elkezdjenek töprengeni: mi is történt voltaképpen?”³ Ha ma olvassuk ezt a mondatot, valószínűleg alig fogunk hinni a szemünknek: már 1992-ben a rendszerváltást kiváltó „liberális eszmék” vereségéről kellett és lehetett beszélni? (Persze Ash már 1990 elején is valami hasonlóról számol be: „Miután október és november eufóriája most, 1990 januárjában, már a megdöbbenésnek és felriadásnak adta át a maga helyét [...], nagyon fontosnak tűnik, hogy megőrizzük a remény és az öröm mozzanatát.”⁴ 1991-ben már Konrád György is az „újjászületés melankóliájáról”⁵ beszélt.) A *Beszélő* akkori szerkesztői mintha nem is akarnák meghallani a Tamás Gáspár Miklós mondatában rejülő csalódottságot. Aztán az idézet úgy folytatódik, mintha talán mégsem a csalódás megfogalmazásáról, hanem valamiféle számbavételről lenne szó, mintha csak tárgyilagosan azt kérdéznénk: mik is voltak 1989 uralkodó eszméi? Nézzük tehát a szerkesztői felkonferálást: „Hegel híres hasonlata szerint a filozófia olyan, mint Minerva baglya: az éj beálltával kezdi meg röptét. Kevésbé fennköltlen szólva, a spekulatív, értelmező-összefoglaló tevékenység legfeljebb csak követheti az eseményeket. 1992 tavaszára valami lezárulhatott a közép- és kelet-európai változások történetében, hiszen Minerva baglya alaposan nekilódult.”⁶ De mi is történt? Mik voltak a sokkoló események, amelyek után a „liberális eszmék” vereségéről kellett (vagy lehetett) beszélni? Biztosan sok ilyen volt: választási vereség, idegőrlő harcok a parlamentben, csatározások a médiában. De véleményem szerint volt egy, csakis egy döntő esemény: 1992. április 5-én elkezdődött a délszláv háború; és egy pillanat alatt világos lett, hogy a történelem végére vonatkozó tézis mégsem érvényes. Ez a tézis – mondhatjuk visszatekintve – a rendszerváltás eufóriájának kifejeződése volt: „Amit most megélünk –

Előadás az „1989 és a rendszerváltás” című konferencián, Szegeden, 2019. november 30-án.

¹ Konrád György: Megérkezés, *Beszélő*, 1989/1. *Beszélő-összkiadás* III. kötet, 700.

² Vajda Mihály: Minek nevezzelek?, in: uő: *A történelem vége?*, Századvég Kiadó, 1992, 103.

³ Tamás Gáspár Miklós: 1989 uralkodó eszméi, *Beszélő*, 1992. május 2., 26.

⁴ Timothy Garton Ash: *Ein Jahrhundert wird abgewählt*, Carl Hanser Verlag, 2019, 421.

⁵ Konrád György: *Az újjászületés melankóliája*, Pátria Kiadó, 1991.

⁶ *Beszélő*, 1992. május 2., 26.

írta Francis Fukuyama – [az] a történelemnek mint olyannak a vége: vagyis az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja, valamint a nyugati liberális demokráciának mint végső kormányzati formának a bevezetése.”⁷ Szintén 1992-ben írta erről Vajda Mihály (a tézist szebben megfogalmazva): „Nos, ne vitassuk, a nyugati típusú liberális demokrácia az utóbbi évtizedek történelmének kétségtelen győztese. 1945-ben még a kommunizmussal együtt, diadalt ült a fasizmus felett, 1989-ben pedig a kommunizmus felett. A két nagy ideológiai ellenfél halott, s elég pesszimistának [...] kell lenni ahhoz, hogy feltámadásukat el tudjuk képzelni.”⁸ De a délszláv háború megmutatta, hogy a liberalizmus valóságos (és aktuális) ideológiai ellenfele nem a kommunizmus, de nem is a fasizmus.⁹ Hanem a nemzeti nacionalizmus. Szintén 1992-ben jelent meg Charles Taylor egyik alapvető tanulmánya, amely azt állítja, hogy a liberális-demokratikus értékek kiépítéséhez szükség van bizonyos közösségek létrejöttére. És ha ilyenek nincsenek (és nem teremődnek), akkor a közösségek helyét (megint) a nemzeti-nacionalista képződmények veszik át.¹⁰ De valóban ezek lettek volna 1992 „uralkodó eszméi”? Ha a kor paradigmatis irodalmi műveire tekintünk, akkor ennél jóval összetettebb képet kapunk.

*

A rendszerváltást a magyar irodalomban döbrent csend kísérte; már sokszor hallottuk: a várakozásokkal ellentétben az íróasztalfiókokban nem lapultak nagy és jelentős kéziratok. Talán 1992-ig kellett várni, mire Minerva baglya itt (is) megkezdte a maga röptét. Erre az évre mások mellett három jelentős irodalmi művet is lehet datálni: Nádas Péter és Richard Swartz *Párbeszéd* című könyvét, Bereményi Géza *Nyugati pályaudvar* című zenei monodrámáját (Cseh Tamás 1992-ben adja elő először a Katona József Színházban, a lemez pedig majd egy évvel később fog elkészülni), Kornis Mihály *Napkönyv* című regényét pedig az év végén kezdi el közölni az akkor harmadik évfolyamában járó *Holmi*. Rendhagyó irodalmi formák: egy inkább esszéisztikus beszélgetés, egy lemezzöveg és egy folytatásos regény. Mondhatjuk, hogy mindhárom mű a rendszerváltásról szól, de már múlt időben, és mindhárom mű meg is próbál távolságot tartani tőle. Mindhárom alkotás megküzdi azért, hogy „distanciával [tudja szemlélni] a bekövetkezett dolgokat”¹¹. De mik ezek a „bekövetkezett dolgok”? A művek alapján a válasz egyértelmű: a felszabadulás, a nyugati orientáció, a demokratizálódás.

(1) Nádas és Swartz könyvének alcíme: „négy nap ezerkilencszáznyolcvankilencben”. Négy beszélgetésről van tehát szó, melyek csúcspontja a „keleti” és a „nyugati” ember összevetése. Annyit hallhattunk és annyit tanultunk a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlításáról: parlamentáris demokrácia versus proletárdiktatúra, piacgazdaság versus tervgazdaság, ipari társadalom versus szükségletek kielégítése, fogyasztói társadalom (na, ezzel nem sikerült szembeállítani semmit). De hogy mindezeknek mi a hatása az emberi karakterre, arról nem nagyon esett szó. Most Swartz kezdi: „Azt hiszem, hogy a

⁷ Francis Fukuyama: A történelem vége, *Világosság*, 1990/1., 9–10.

⁸ Vajda Mihály: A világtörténelem vége, avagy a posztmodern kezdete, in: uő: *A történelem vége?*, i. k., 106.

⁹ Közelebbről tekintve mindennek a „közép” elve, vagyis Közép-Európa előterbe kerülése vetett véget. Konrád György írta 1982-ben: „Nyugat-európai Egyesült Államok nem lehetséges, csak Európai Egyesült Államok lehetséges. A nyugat-európai államok egyik része az Atlanti Szövetséghez tartozik, másik része semleges, a státuszkülönbség minden egyéb nehézség mellett lehetlenné teszi Nyugat-Európa politikai integrációját.” Konrád György: *Antipolitika / Az autonómia kísértése*, Codex RT, 1989, 174.

¹⁰ Charles Taylor: Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie?, *Transit* 1992/93., 5. füzet, 5–20.

¹¹ Tamás Gáspár Miklós: i. m., 26.

nyugati emberek egy olyan szintre jutottak az iparosodásban, s az utóbbi tíz-tizenöt évben ez a fejlődés annyira fölgyorsult, s az egész társadalmat olyannyira áthatotta, ami magát a viselkedésüket tette kibernetikussá, anélkül, hogy erről külön kellene gondolkodniuk.¹² A „kibernetikus” azt jelenti, hogy az emberek szimultán benyomásokat tudnak kezelni, s ezek a benyomások egy organizmust alkotnak. „Nekem ez személyesen a következőket jelenti. Akceptálандó egy totálisan fragmentálódott világ.”¹³ (Attól most eltekinthetünk, hogy Swartz ezt nevezi posztmodernnek – az akkoriban keringő meghatározási kísérletekben szerepeltek ehhez hasonló elemek, de ezt biztosan minden teoretikus elutasította volna. Nádas pedig szó nélkül hagyja; el kell még tennie egy pár évnek ahhoz, hogy a magyar irodalomtudományban a hetvenes évek végén beálló prózafordulat megragadására a „posztmodern” terminus honosodjon meg.) A „keleti” ember viszont mindig hierarchiákban gondolkodik. „[Ő] nem tud egyszerre két vagy három dolgot megcsinálni. [...] Mert nem kibernetikusan viselkedik, hanem lineárisan. Tehát á pontról a bére, aztán bé pontról a cére. De úgy csinálni kettőt egyszerre, hogy egyidejűleg fejezze be, az nem megy neki.”¹⁴ Hajlanék rá, hogy ez az egész beszélgetéssorozat alapmotívuma.¹⁵ Olyan motívum, amely továbbgördül. Nádas először ezt a szimmetria-játékot kezdi ki. „Ha tehát itt így van, akkor ott meg úgy, és ez se lenne olyan rózsás, meg az se, és így tovább.”¹⁶ Számítalan ilyen leíró összehasonlítást ismerünk: az egyik oldalon a jólét, a másikon a szociális biztonság stb. De biztos, hogy ezt a szimmetriát lehet tartani, hogy ez valóban értelmes magyarázat? Amíg a két rendszer megkövült formában létezett, addig a szimmetria-felállításnak még csak-csak volt valamilyen értelme, de 1989-ben már aligha. „Nincsen-e valami magasabb rendű [ott]? És nincsen-e valami alacsonyabb rendű itt?”¹⁷ Ebbe a két kérdésbe van belesomagolva a rendszerváltás egész tapasztalata. Csakhogy e kérdéseknek van egy fatális következménye: „[Én] ezennel inkább a hierarchikus szerepet játszánám.”¹⁸ Vagyis a rendszerváltás lényegének megértéséhez szükségünk van a hierarchikus szemléletmódra; vagy másképp: a rendszerváltás igazából a keleti perspektívából érthető meg és közelíthető meg. A megértés érdekében bele vagyunk kényszerítve egy pozícióba. A rendszerváltás sikeressége pedig épp azt jelentené, hogy ezt a pozíciót átlépjük és magunk mögött hagyjuk. Azt mondhatnánk (remélhetnénk), hogy a probléma egy processzualitással felszámolható: előbb értsünk meg, majd jöjjön a perspektíva fölszámolása. De lehetséges-e ez? „Ha durván fejezném ki magam, akkor azt kéne mondanom, hogy soha nem leszel más, mint ami vagy, illetve ami voltál. Azt hiszem, erre rájöhettem. Nem szakadhatsz el se attól a kultúrától, se attól a társadalomtól, amelybe beleszülettél, amely életed első tizenöt évének formát adott [...]”¹⁹ (Vagy ahogy Konrád György mondta: „Mi marad a szocializmusból? Mi maradunk.”)²⁰ Szomorú sorok: a mai (az akkori) felnőtt lakosság nem lesz képes végrehajtani igazi fordulatot. Egyedül azt nem lehet vitatni, hogy a generációk sorában előrehaladva majd lejátszódhat egy ilyen alapvető átalakulás. De erről nem sokat lehet mondani, és az adott pillanatban a beszélgetőket nem is na-

¹² Nádas Péter – Richard Swartz: *Párbeszéd*, Jelenkor Kiadó, 2008, 118.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 119.

¹⁵ Nem egészen igaz, hogy a karakterekig lehatoló megkülönböztetésre soha sem került sor. Hermann István az ipari és a mezőgazdasági munka különbségének a karakterben való lecsapódását, a figyelem-összpontosítás különbségében látta. Az ipari társadalom már feltételezi az összpontosítás kultúrájának magas fejlettségi szintjét. Lásd Hermann István: *Ideológia és kultúra a hetvenes években*, Kossuth Könyvkiadó, 1982.

¹⁶ Nádas Péter – Richard Swartz: i. m., 144.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo., 158. (Kiemelés tőlem – W. J.)

²⁰ Konrád György: *Megérkezés*, i. k., 700.

gyon érdeklő. (A rendszerváltás sorsa – Nádas szemében – a későbbiekben is elsősorban mentális kérdés maradt: néha a horthysta-kádárista szocializációról beszél, azt sugallva, hogy nem nagyon játszódtak le alapvető tanulási folyamatok.)²¹

(2) Bereményi Géza *Nyugati pályaudvar* című zenei monodrámája az 1979-ben született *Frontátvonulás* tükörképeként született. Azzal a különbséggel, hogy most a szöveg sokkal fontosabb lett. Amiből viszont az következett, hogy a szöveg és a betétdalok általában szétesnek. (De szélesebb értelemben is ki lehet mondani: óriási a színvonalbeli zuhanás a *Frontátvonulás*hoz képest, amely a hetvenes évek végének egyik remekműve volt.) Bereményinél a nyugatiasodás kívülről érkezik, a kulcsfigurája Sir Edward Lawrence, akit a darabban sokszor csak Lakatarcúnak hívnak. „Nevem Thomas Edward Lawrence – mondta a férfi és meglöbögte az indigókék selyemburnuszt, amelyben ő volt. [...] Napjaink első számú Kelet-Közép-Európa szakértője vagyok, titkos ügynök, szeretem az ön népét, mert az a végletekig éli meg a rosszat és a jót.”²² Micsoda zsúfoltság van ebben az utolsó mondatban: szakértő, de itt nem elméleti szakértőről van szó, hanem inkább az átalakítások egy kinevezett levezenylőjéről. A „titkos ügynök” inkább megfigyelő szokott lenni, és ezt nem szokás ilyen nyíltan bevallani. A szlogen az „ön néperől” pedig pusztá udvariassági gesztus, nem sok köze van ahhoz, ami itt történni fog. Mert mi is fog itt történni? A kilencvenes évek elején vagyunk, két dolog következik: elszámoltatás és privatizáció. Az elszámoltatásra alakult egy tiztagú bizottság, amely „az elmúlt időszak bűneit és hőstetteit állapítja meg, tisztázó szigorúsággal”.²³ De ez az egész számonkérés inkább kabaréra hasonlít: jobbról-balról bekiabálások, nincsenek mércék, ebből bármi kijöhet. „A mi emberünk – süvöltötte [a bizottság elnöke] a lenti tagoknak. Feddhetetlen hőse a hatvanas, hetvenes, továbbá a nyolcvanas etapnak, amikor a legjobbjaink is megszűntek rózsálmok viruló képeivel ámítani magukat.”²⁴ És ez a szál a darabban el is hal. A „tisztázó szigorúság” kifordul önmagából; mindössze alkalmi személyi felelősségre vonásokra kerül sor. Az egész társadalmat átfogó műtfeldolgozás elmarad. S ez a darab ezt mintha nem is nagyon bánna. Ennél érdekesebb a privatizáció, amelyről legalábbis sok szó esik; és amelynek levezenylése vagy legalábbis a felügyelete Lawrence feladata lenne. „Íme a hazája, egy rablótámadást követően” – mondja.²⁵ A szocializmus, a szovjetek jelenléte, a KGST működése – ezek a rablótámadás összetevői. És most következnek az újjáépítés: „Itt mütét. Érti? Mű-tét. Felhalmozni, középosztályt csinálni, ennek lesznek áldozatai, de hát ez egy mütét. Eredeti felhalmozás.”²⁶ (Igen, azt tanultuk *A tőke* első kötetének 24. fejezetéből, hogy a kapitalizmus vérben és mocsokban születik, hatalmas emberi áldozatok árán.) És amikor Lawrence érzi Vizi elégedetlenségét, így morfondírozik magában: „Nem. Mi csak azt akarjuk... Nem akarunk mi semmit, csak... Hát mert mi az ember? Az ember gombásodás. Vörheny és kanyaró. A Földnek orcáján allergiafolt.”²⁷ (Igazából nem értem, miért kellett Lawrence-et így beszéltetni: az akcionizmusába aligha férnek bele ezek a mélabús trivialitások.) De valamit lehet érezni: ha a rendszerváltás a privatizálást jelenti, akkor az emberek biztosan nem akarthatták az ehhez kötődő áldozatokat. (Arról már nem is beszélve, hogy a kapitalizmus kialakulására vonatkozóan egészen másféle koncepcióink is vannak. Max Weber elméletének legeslegáltalánosabb mondanivalója: a kapitalizmus kialakulásához szükség van egy bizonyos kultúrára.) Innen már akár ugorhatunk is a darab végére: „Hát, akkor: Menjünk már megint haza, barátaim bajtársak, az Isten áld-

²¹ Nádas Péter: *Leni sír*, Jelenkor Kiadó, 2019. 191.

²² Bereményi Géza: *Kelet-nyugati pályaudvar*, T-TWINS Kiadó, 1993, 67.

²³ Uo., 66.

²⁴ Uo., 67.

²⁵ Uo., 68.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 69.

jon meg minket, már megint nem.”²⁸ A hazamenés a *Frontátvonulásból* ismert zárómotívum. Csakhogy ott az következett, hogy „Vizi és Ecsédi otthon nézték a műsort”, mármint a televízióban. A tévé pedig azt képviselte, amit Petri György egy szintén 1992-es versében így fogalmazott meg:

*Mindig és minden valami helyett volt.
Sohasem fogom tudni, mi helyett.*²⁹

Most már nem a televízióról és nem a pszeudovalóságról van szó, ezért Vizi joggal kérdezi is egy helyen: „Mi lesz itt továbbá?”³⁰ És ezért kezdődik az egész darab egy ébredési jelenettel. A rendszerváltás legmélyebb jelentése a pszeudovalóságból való felébredés. A darab elején egy távozó orosz katonavonatból ezt a dalt lehet hallani:

*A nehéz kerék forog,
Isten véletek magyarok,
Katakatt, kattat a katonavonatot,
Bírójátok ki a sajtókat,
Rátok bizzuk az álmodokat.*³¹

A felébredés után azonban a belső munka és a külső segítség (vagy diktátum) kudarchoz vezetett. A „már megint nem” persze túlzás, hiszen már a felébredés is visszavonhatatlan eredmény.³²

(3) Kornis Mihály *Napkönyv* című regényének első része (mint már említettem) a *Holmi* 1992. decemberi számában jelent meg – ebben az áttekintésben csak erre fogok támaszkodni. Messziről tekintve azt mondhatjuk, hogy ennek a regénynek a majdani létrejöttét a folyóiratpiac rendszerváltás utáni hallatlan föllendülése mozdította elő. Már mindjárt a fejezet elején a „nem író író” panaszával találkozunk: „hogyan írod meg, hisz te nem tudsz regényt írni, örülsz, ha le tudod jegyezni, amire emlékszel, hogy volt egy családod [...]”.³³ Ehhez rögtön két megjegyzést kell fűznünk: a rendszerváltás után a cenzúrával való macska-egér játék elmúltával számos író és költő komoly válságba került. Az íróvá és költővé válásnak ugyanis fontos tananyaga volt az (állítólag nem is létező) cenzúra kijátszása, aminek során bravúros teljesítmények sorozata született.³⁴ Ilyen körülmények között fontos kapaszkodót nyújthatott a folyóiratban való sorozatközlés, hónapról hónapra elkészülni a megfelelő fejezettel. De másodszor támpontot nyújthatott az is, ami a fenti idézetben el is hangzik: feljegyezni azt, amire az ember emlékszik, mindenekelőtt a saját családjának történetét. Mintha csak megismételnénk Szókratész mondatát, amely két és fél ezer éves távolságból az Ilisszosz partjáról szól hozzánk: „még nem vagyok képes – a delphoi felirat értelmében – »megismerni önmagamat«.”³⁵ Pontosabban: még nem *voltam* képes. És ezzel vélhetőleg a szerző nem is volt annyira egyedül. Nádas és Swartz könyvében olvashatjuk:

²⁸ Uo., 99.

²⁹ Petri György: Sár, in: *Szép versek 1992*, szerk.: Körmendi Zsuzsanna, Magvető Kiadó, 1993, 155.

³⁰ Bereményi: i. m., 68.

³¹ Uo., 71.

³² És most nem beszéltem azokról a szálakról, allegorikus megoldásokról, amelyek egyike sem illeszkedik szervesen az összkoncepcióba: a tevény való lovagolás a körúton, Tímea, a teherbe esett hajadon, a tatár kán, aki „rövidesen bankigazgató lesz”.

³³ Kornis Mihály: *Napkönyv* (Invokáció), *Holmi*, 1992/12., 1859.

³⁴ Konrad *A látogatójától*, az Ács János rendezte kaposvári *Marat/Sade* előadásán át Esterházy Kis magyar pornográfiajügg.

³⁵ Platón: *Phaidrosz*, 229e – 230a.

„itt az embereket megrabolták, vagy eltávolítottak belőlük valamit; legyen az a jövő, legyen az a szabadság, legyenek ezek az erkölcsi szemlélet intelmei. Európának ezen a felén a létezés erre a hiányra épül.”³⁶ Nem, amit elraboltak tőlük, az mindenekelőtt az identitásuk volt. És ugyanez a gondolat Bereményinél is felbukkan. A felébredő Vizi „felemelte álmottas arcát, és azt kérdezte, ami a legfontosabb. Ki vagyok? Hol vagyok?”³⁷ Az identitás visszaperlése, újratematizálása ugyanakkor nem pusztán privát vállalkozás, az emlékezet és az emlékezetkultúra teljes hiánya a szocialistának nevezett társadalom általános jellegzetessége volt. Így teljesen magánimpulzusokból kiindulva az „önmegismerés” a társadalmi emlékezet életre keltését szolgálja. A *Napkönyv*ben ez az identitás a zsidó lét élehetőségére és tradíciójára vonatkozik. (Ma már tudjuk, hogy a szocializmus ezt a kérdést nem is engedte felszínre kerülni: ez nemcsak elfojtást, de elnyomást is jelentett; miközben a korban ezt többnyire kíméltként éltek meg. Kovács András írja: „A kommunista funkcionáriusok és propagandisták által használt kódolt nyelvben mindvégig jelen volt a hallgatólagos előfeltevés: a »zsidók« az új feltételek közepette is leplezett módon együttműködő, érdekeik érvényesítésére hazai és nemzetközi hálózatokat mozgósító csoportot alkotnak.”)³⁸ Az emlékezetrel egybefonódott identitáskeresés legalkalmasabb színhelye a temető. Itt egyszer csak megelevenedik a közösség egész története. Az én-elbeszélőt előbb gyerekként viszik ki a temetőbe, és nem győz csodálkozni. „A halálfal» – ismétli a Papa szakszerűen. Apa meg anya sápadtan nyeldekel. Felveszik a sunyi madártartást, odalépkednek a falhoz, egész közel mennek. [...] Valamiért úgy találok, mégis az lesz a legjobb, ha most egy kicsit távolba szaladgálok, ismert nyugtató játék ez, semmi baj. Kivonom magam ebből a hepajból.”³⁹ És amikor felnőttként, már az anya halála után kimegy: „Imádkoztam, mint az előbb is, és már idefelé, közvetlenül a sírhoz csörtetve a sétálóútról boldog, igen, igen, boldog várakozás ébredett benne, épp mint óvodás korában az anyjával való újratalálkozás előtt. Amikor már egy fél napja nem láttam, se égen, se földön, s talán nem is volt egészen biztos benne, hogy láthatja-e újra [...]”⁴⁰ (Egy kicsit nehezen érthető az első és a harmadik személy sokszor indokolatlanul tűnő és akár egy mondaton belüli váltogatása. De közelebről nézve ez telitalálat: az identitáskeresés alapvető kérdése ez az állandó játék: hol kívül, hol belül vagyunk.) Nem akarok előreszaladni a regényben, de ez után a nyitófejezet után már csak egyetlen dologra vagyunk kíváncsiak: a privát gyászt sikerül-e kitágítani társadalmi emlékezetkultúrává? Mindenesetre a két temetőlátogatás közül a gyereké áll közelebb az össztársadalmi emlékezéshez.

*

Az irodalmi reprezentáció akkor kezdődik, amikor a hit már megingott, nem tudjuk már biztosan, hogy „jók-e az esélyeink” vagy „szabadságra vagyunk-e ítélve” (ahogy Konrád György és Vajda Mihály mondták). De még nem gondoljuk, hogy a rendszerváltás eszméi (a „liberális eszmék”) átmenetileg vagy véglegesen vereséget szenvedtek volna. A rendszerváltás sorsa most nyitott lett, vagyis a történelem még nem ért véget. Az előttünk álló nehézségek a következők: a közép- és idősebb generáció benne ragadt a múltban (a szocializmusban), ők aligha lesznek képesek radikális változást végigvinni; a privatizáció inkább nyugati diktátumnak tűnik (amely nem veszi figyelembe az itt kiépült társadalmi berendezkedések nehézkedési erejét); egy átfogó társadalmi emlékezetkultúra kialakulásának pedig még a feltételeit sem lehet látni. Nem akarok most arról beszámolni, hogy

³⁶ Nadas Péter – Richard Swartz: i. m., 89.

³⁷ Bereményi Géza: i. m., 65.

³⁸ Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*, Corvina Kiadó, 2019, 25.

³⁹ Kornis Mihály: i. m., 1862.

⁴⁰ Uo., 1872.

ezek a szempontok hogyan érvényesültek vagy váltak valóra az eltelt huszonhét évben. Minden bizonnyal nagyon szomorú kép rajzolódna ki előttünk. Inkább Tamás Gáspár Miklós interjújához szeretnék visszakanyarodni: lehet, hogy a „liberális eszmék” alá be lehetne sorolni ezeket a felsorolt „nehézségeket”? Ezt nem hiszem, de Charles Taylor nyomán azt gondolom, hogy ezek is feltételeznek (feltételeztek volna) egy erős közösségi bázist: a generációk folytonossága, a külső körülmények és elvárások belső szervesülése és az egyestől az általánoshoz vezető út. A rendszerváltáshoz érkező szocialista társadalom viszont teljesen izolált pontokból állt. (Ezt tudtuk Hankiss Elemér 1982-ben publikált kitűnő tanulmányából.)⁴¹ „Íme a hazája, egy rablótámadást követően” – olvashatjuk Bereményinél.⁴² A szocializmus nemcsak rablók által tönkretett társadalom volt, de még a változás feltételeit is szétzilálta. Ennél azért még 1992-ben is jóval többet vártunk, és nagyobb reményt támasztottak a paradigmaticus irodalmi művek.

⁴¹ Hankiss Elemér: *Diagnózisok*, Magvető Kiadó, 1982, 63–98.

⁴² Bereményi Géza: i. m., 68.